DİL ARAŞTIRMALARI
Journal of Language Studies
Yıl/Year: 20, **Dönem**/Period: 2026-Güz/Autumn, **Sayı**/Number: 39
ISSN 1307-7821 | **e-ISSN** 2757-8003

ÇEVİRİ MAKALE
Translation

Ermeni-Kıpçakça Elyazmaları ile Tatarcanın Diyalektleri Arasındaki İlgi Üzerine

On the Relation Between Armeno-Kipchak Manuscripts and the Dialects of Tatar

I.A. Abdullin

Orijinal Künye
Abdullin, İ. A. (1974). Armyano-kıpçakskiye rukopisi i ih otnoşeniye k dialektam tatarskogo yazıka. Materialı po tatarskoy dialektologii, 3, 166–185. Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatelstvo.

Çeviren
Musa Salan
Doç. Dr., Bartın Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Bartın / Türkiye
e-posta msalan@bartin.edu.tr
orcid 0000-0001-7624-7614
doi 10.54316/dilarastirmalari.1900532

Atıf
Citation
Abdullin, I.A. (2026). Ermeni-Kıpçakça Elyazmaları ile Tatarcanın Diyalektleri Arasındaki İlgi Üzerine (Çev. Musa Salan). *Dil Araştırmaları,* 39: 217-240.

Başvuru
Submitted
02.03.2026

Revizyon
Revised
13.03.2026

Kabul
Accepted
23.03.2026

Çevrimiçi Yayın
Published Online
06.11.2026

ÖZ
Bu çalışma, Ermeni harfli Kıpçakça el yazmalarının dili ile Tatarcanın diyalektleri arasındaki ilişkileri incelemektedir. Abdullin, özellikle fonetik ve morfolojik özellikler üzerinden Ermeni-Kıpçakçanın Tatar edebî dili ve diyalektleriyle yakınlığını ortaya koymayı amaçlar. Mahkeme kayıtları başta olmak üzere 16–17. yüzyıla ait zengin el yazması materyali, yaşayan Kıpçakçanın özelliklerini yansıtmaktadır. Ünlü sistemi, ünsüz değişmeleri, hâl ekleri, mastar ve zaman ekleri gibi dilbilgisel unsurlar karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bulgular, Ermeni-Kıpçakçanın yalnızca Batı Kıpçak dilleriyle değil, özellikle Tatarcanın Mişer ve Orta diyalektleriyle de önemli ortaklıklar taşıdığını göstermektedir
Anahtar Kelimeler: Ermeni harfli Kıpçakça, Ermeni-Kıpçakça, Gregoryen Kıpçakçası, Kazan Tatarcası, Tatarcanın diyalektleri, Tarihî Kıpçakça.

ABSTRACT
This study examines the relationship between the Armeno-Kipchak manuscripts and the dialects of the Tatar language. Abdullin focuses on phonetic and morphological features to demonstrate the close affinity between Armeno-Kipchak and both the Tatar literary language and its dialects. The rich corpus

of 16th–17th century manuscripts, particularly court records, reflects the characteristics of a living Kipchak vernacular. The analysis compares vowel systems, consonantal changes, case endings, infinitive forms, and tense markers. The findings suggest that Armenian-Kipchak shares significant linguistic features not only with other Kipchak languages but especially with the Mishar and Middle dialects of Tatar.

Keywords: Armeno-Kipchak, Kazan Tatar, Dialects of Tatar, Old Kipchak, Mishar Tatar.

Çevirmenin Ön Sözü

1974 yılında Tataristan Özerk SSCB'nde Rusça olarak yazılmış olan bu makale (*Армяно-кыпчакские рукописи и их отношение к диалектам татарского языка*, «Материалы по татарской диалектологии», Казань) doğal olarak Sovyet yazım geleneği ve Tatar imlasını esas almıştı. Bununla birlikte, bu imla ve düzen Türkiye Türkolojisine yabancı olduğu için bunları değiştirme gereği duyduğumuzu belirtmeliyiz. Öncelikle, makaledeki son not atıf sistemini metin içi (yazar-tarih) formatına dönüştürdük.

Yazıda Tatarca (kimi zaman Orta Türkçe) veriler için kullanılan transkripsiyonu aşağıdaki şekilde değiştirdik:

Yazarın imlası (Tatar)	Değiştirdiğimiz hâli
ə	ä
e	ĭ
Yazarın imlası (Latin)	**Değiştirdiğimiz hâli**
y	ı
u (ünsüz işlevinde, kalın ünlülerle)	w
ü (ünsüz işlevinde, ince ünlülerle)	w

Yazarımız, Ermeni-Kıpçakçayı Tatarcanın diyalektleri ve değişkeleriyle kıyasladığı için pek çok isim zikretmektedir. Bununla birlikte, tüm bu isimler; yazı Rusça yazıldığı için Rusçalaştırılmış hâldedir (ör. *Baykibaş → Baykibaşevskiy*). Biz bunları olabildiğince "Tatarca" hâline çevirmeye çalıştık. Bununla birlikte *Zakazan', Podberez'ye* gibi tamamen Rusça olanlar da vardır. Bunları; Rusça son eklerini atarak yazdık, ama parantez içinde bazılarının yine Tatarca versiyonunu (ör. *Taw artı, taw yagı*) da verdik.

Son olarak yazarımızın bir kaynak zikretmeden diyalekt ve değişkelerle ilgili verdiği numaraları aynen tuttuk.

* * *

Tatar halkının etnogenezi, dillerinin kökeni ve oluşumuna olan ilgi Tataristan'da son yıllarda gözle görülür biçimde artmıştır. Tatar diyalektologlar[1], arkeologlar

[1] Burada L. Zalyay, L. T. Makhmutova, N. B. Burganova, D. G. Tumaşeva, R. R. Şamgunova, D. B. Ramazanova, L. Ş. Arslanov, G. K. Yakupova ve diğerlerinin çeşitli derlemelerde veya monografi şeklinde yayınlanmış eserleri, ayrıca *Tatar Dilinin Diyalektoloji Sözlüğü* (Kazan, 1969) ve her şeyden önce Mişer diyalekti, Nukrat Tatarlarının değişkesi vb. ile ilgili materyaller kastedilmektedir ki, bunların incelenmesinin Tatarların etnogenezi sorununu çözmek için taşıdığı büyük gereklilik ve önem, N. K. Dmitriev tarafından 1946'da düzenlenen bir konferansta ele alınmıştır (Smirnov, 1948, s. 123).

(Gening & Halikov, 1964; Smirnov & Kornilov, 1971), tarihçiler (Gil'manov vd., 1968, ss. 11-100), etnograflar (Vorob'ev & Hisamutdinov, 1967; Muhamedova, 1971) ve Tatar araştırmalarının diğer dallarının temsilcileri (Gosman, 1966; Mähmütov, 1969; Nadirov, 1965) tarafından, büyük miktarda olgusal materyal toplanıp işlenmiştir. Bu yeni veriler; 1946 yılında Kazan Tatarlarının kökenine[2] adanmış konferanstaki konuşmacıların elinde olmadığı için söz konusu konferans bu konuyu yalnızca Bulgar teorisi lehine son derece tek taraflı bir şekilde çözmüştü. Şimdi, Bulgar teorisini destekleyenler de dâhil olmak üzere birçok araştırmacı, Tatar dili ile Eski Bulgar dili arasındaki farkı kabul etmek zorunda kalmaktadır.[3]

Bir dizi tarihçi [örneğin, M. N. Tihomirov, Ş. F. Muhamed'yarov (1968), M. Safargaliev (1951, s. 77), N.V. Nikol'skiy (1919, ss. 5-6) vd.]; Volga ve Ural bölgesi Tatarlarını, Volga Bulgar nüfusunun kalıntılarını yerlerinden eden Kıpçak-Polovets kabilelerinin büyük çoğunluğunun torunları olarak kabul eder. Kıpçak el yazmaları araştırmacıları, örneğin V. V. Radlov (1884), G. Kun, B. Dorn[4], A. Gabain (1959, s. 48), G. Rähim & G. Gaziz (1927, ss. 11-42) ve diğerleri, *Codex Cumanicus*'un (1303) dilinin Tatar diline, özellikle de Mişer diyalektine çok yakın olduğunu ve modern Tatar dilinin Eski Kıpçakçaya dayandığını yazarlar. Hemen hemen tüm büyük Türkologlar, örneğin A. N. Samoyloviç[5], M. Räsänen (1955, s. 29), K. Menges (1968, s. 60), J. Benzing (1959, ss. 2-3), K. Thomsen (1959, s. 407), G. Clauson (1962, s. 47) ve diğerleri, bunu bir Kıpçak grubu (veya bir Kıpçak-Bulgar grubu[6]) olarak sınıflandırır. Tatar dil bilimci H. Bädigıy'a göre, Tatar edebî dilinin kökleri Harezm ve Altın Orda'nın Kıpçak-Oğuz diline dayanır[7] ve bu daha sonra Ä. Näcip'in araştırmalarıyla kanıtlanmıştır (Näcip, 1957b, 1957a, 1971).

Bazı bilim insanları, Kıpçak dilinde Ermeni harfleriyle yazılmış el yazmalarının dilinin Tatar diline yakın olduğuna inanmaktadır. Nitekim Tatar dili üzerine çalışmalar yapan F. Kraelitz-Greifenhorst (1912, ss. 312-313) ve daha sonra K. Thomsen (1959, s. 407) ve H. V. Brands (1971, s. 77), Ermeni-Kıpçakça mezmurların dilini, öncelikle Kuman ve Kazan-Tatar dilleriyle ilişkilendirmişlerdir. Sonraki araştırmacılar [örneğin, T. Kowalsky (1929, s. XVIII), J. Deny, A. E. Krymskyj (1930, ss. 157-165), F. E. Korsh, T. I. Grunin (1967, ss. 107-108)[8]] farklı bir görüşe sahip olmuş, ya Batı Karay ya Kumuk ya da Kırım-Tatar ve Karaçay-Balkar dillerine atfetmişlerdir. Ancak Ermeni-

[2] S. P. Tolstov ve A. Y. Yakubovskiy tarafından da belirtilenler için bk. (Smirnov, 1948, ss. 133-138).

[3] Nitekim A. H. Halikov'a göre, dil bilimsel verilere dayanarak "Kazan Tatarlarının atalarını Azak bölgesinden gelen Bulgarlarla özdeşleştirmek zordur" (1966).

[4] Görüşleri için bk. (Kuryshzhanov, 1956, s. 7).

[5] "Kazan Tatar edebî dili, Kazan Tatar konuşma diliyle birlikte, belirgin bir şekilde 11-14. yüzyıllardaki Kıpçak dilinin ardılı olma hüviyetini taşımaktadır." (Samojlovich, 1927, s. 27).

[6] Bk. (Baskakov, 1962, s. 245). Bu bakış açısı günümüzde modern Tatar dil bilimcileri tarafından da savunulmaktadır. Bk. (Faseev, 1966, s. 808; Zakiev, 1966, s. 139).

[7] (Bädigıy, 1930, ss. 37-38). Ayrıca bk. (Gaziz, 1924, s. 3).

[8] E. V. Sevortjan'ın bu konuyu daha ihtiyatlı ele alması karakteristiktir ["Editörden" (Grunin, 1967, s. 46)].

Kıpçakça el yazmalarıyla daha yakından tanışıyor olmamız, bizi F. Kraelitz-Greifenhorst, K. Thomsen ve H. V. Brands'in sözlerinin doğruluğu hakkında düşünmeye sevk etmektedir.

Bu yazıda Ermeni-Kıpçakça ve Tatarca arasındaki ilişkiye ışık tutan bazı özel hususlara değinmek istiyoruz[9].

Ermeni kolonilerinin ve Ermeni-Kıpçakça el yazmalarının tarihinin bu yazıda ayrıntılı bir şekilde ele alınmasına özel bir ihtiyaç yoktur. Ermeni, Batı Avrupa ve Ukrayna yazılı kaynaklarına dayanan bu konu, T. I. Grunin (1967, ss. 12-120), V. R. Grigorjan (1961, ss. 252-263, 1963), Y. R. Dashkevych (1965b, 1965a), V. A. Mikaeljan (1965), E. Tryjarski (1960), E.V. Sevortyan, E. Schütz (1963, 1968) ve diğerlerinin (Abdullin, 1976)[10] çalışmalarında ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Sadece şunu belirtelim ki, 11. yüzyıldan itibaren Deşt-i Kıpçak ve Altın Orda Kıpçaklarıyla (Aşağı ve Orta Volga bölgesinde - Aksaray, Akhtube, Bulgar ve daha sonra Karadeniz ve Kırım kentleri Kefe, Solkhat, Sudak vd.) yakın temas halinde yaşayan Ermeniler, Kıpçakların geleneklerini, yaşam biçimini ve hayat tarzını benimsediler. Kıpçaklarla beraber yaşamak; ticaret, diplomatik, çeviri faaliyetleri sürdürmek anadilleri olan Ermenicenin yavaş yavaş yerini Kıpçak diline bırakmasına yol açtı; Kıpçaklar buna *Tatarça*, *Xıfçaxça* veya daha sık olarak *bizim til* adını verdiler (Lewicki & Kohnowa, 1957, s. 241; Dubińska, 1961, ss. 203-204).

Ukrayna ve Polonya Ermenilerinin (ve bilindiği gibi, onlar Lviv ve Kamenets-Podolsk'a 14-15. yüzyıllarda Aksaray ve Kefe'den göç etmişlerdir) konuşma dili olan Eski Kıpçakça 16-17. yüzyıllara ait çok sayıda el yazmasında Ermeni harfleriyle kaydedilmiş olup Türkolojide Ermeni-Kıpçak dili, el yazmaları da Ermeni-Kıpçakça el yazmaları olarak anılır.

Bu bağlamda, ünlü İngiliz Türkolog ve Mongolist G. Clauson'un 10 Ekim 1968'de Varşova Üniversitesi Türkoloji Bölümü ve Polonya Bilimler Akademisinin bir toplantısında Ermeni-Kıpçakça diline adadığı tebliği, düşünce özgünlüğü açısından ilgi çekicidir.[11] Bu satırların yazarına hitaben yazılan 30 Aralık 1968 tarihli mektuba bakılırsa, bu el yazmalarının yazarlarının Ermeni-Gregoryen dinini benimseyen Kıpçaklar olduğunu düşünmektedir (bk. Kıpçakların Yahudiliğe geçen torunları olan Karaimler). Tebliğ bize ulaşmadığı için, saygıdeğer G. Clauson'un orijinal hipotezine karşı tutumumuzu ifade edemeyiz.

Ermeni-Kıpçakça el yazmaları içerik ve üslup bakımından şu şekilde tasnif edilir[12]:

---

[9] Ermeni-Kıpçakça el yazmaları üzerine yapılan incelemelerin tarihi için bk. (Reychmann, 1971).

[10] Yazar, bu çalışmasına atıf yaparken "baskıda" notunu düşmüştür. Tarihi 1974 olarak yazmışsa da ulaşabildiğimiz künyelerde tarih 1976'dır (ç.n.).

[11] "Przeglad Orientalistyczny", Varşova, 1969, № 1 (69), s. 93.

[12] Bu ayrım ilk olarak J. Deny ve E. Tryjarski tarafından yapılmıştır (Deny & Tryjarski, 1964b). Biz de bu daha açık hale getirip tamamlıyoruz.

1. İdari yazışmalar[13]:

I) Mahkeme defterleri (mahkeme kararlarının tutanakları, tanıkların, davacıların, davalıların ifadeleri, makbuzlar, yeminler vb.):

a) Kamenets-Podolsk Ermeni mahkemesinin tutanakları. 27 tutanak defteri günümüze ulaşmış olup şu anda Kiev'deki MDTA'da saklanmaktadır (b. 39, en. 1, kl. 8, 11, 12, 14, 15, 17, 20, 22, 24-37, 40-42, 157, 158). Toplam hacimleri 15.254 sayfa olup, bunlardan 12.000'den fazlası Kıpçak dilinde olup 26 Temmuz 1572'den 10 Ağustos 1663'e kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu defterlerden yalnızca bir poliçe, bir makbuz ve bir yemin metni yayınlanmıştır (Grigorjan, 1963, ss. 98, 109-110, 300). İkinci Dünya Savaşı sırasında kaybolan 5 tutanak defterinden, T. I. Grunin 4386 sayılı dosyadan 298 tutanağı yayınlamıştır (1967, ss. 123-341)[14]. Ancak, hem dilbilimciler hem de tarihçiler için büyük değer taşıyan 27 defterin hepsi yayınlanmayı beklemektedir.

b) Lviv Voyt Ermeni Mahkemesinin bireysel kayıtları, sözleşmeler (Y. R. Daşkeviç & Tryjarski, 1969b), mülk envanterleri, 1583-1661 yılları için tanıklıklar (Y. R. Daşkeviç & Tryjarski, 1969a) ve çoğunlukla erken dönem belgelerinin listelerini içeren taslak defterleri: Lviv şehrindeki Ukrayna MDA, b 9, en. 1, y. 381, l. 1901-1904b, y. 226, l. 2527; b. 52, en. 1, y. 360, l. 232 b, 421-423 b, 425; y. 863, l. 7-7 b; b. 52, en. 3, y. 545, l. 22, 298, 357-359, 673; y. 546, l. 78-79, 82-85, 88-90, 374, 379, 396, 740, 780, 1031, 1037, 1100-1101, 1186, 1187, 1194[15];

c) 1572-1667 yılları arasında Lviv Ruhani Mahkemesi'nin kitapları (Viyana'daki Mekhitarist Kütüphanesinde, No. 441, 447'de bulunan);

d) 1681-1712 yılları arasında Stanislav Ermeni Voyt İdaresinin kitaplarındaki bireysel kayıtlar (Wrocław'daki Ossolinski Kütüphanesinde, No. 1359 II, 1590 II);

e) 1669-1672 yılları arasında Yazlovets Ermeni Voyt İdaresinin kitaplarındaki bireysel kayıtlar (Lviv'deki Ukrayna SSC Kültür Bakanlığının Bilimsel Kütüphanesinde, Ossolinski Bölümünde, No. 1485 II); Lviv Ermenilerinin evlilik sözleşmeleri ve vasiyetnameleri (Schütz, 1971).

II. Lviv Ermeni Özerk Yönetimi'nin mali (kasa) defteri (140 yaprak), Viyana'daki Mekhitarist Kütüphanesinde bulunmaktadır, No. 452.

III. Ermeni hukuk kanunları koleksiyonu, M. Lewitski ve R. Kohnova (1957) tarafından kısmen yayınlanan Mkhitar Gosh "kanunnamesi".

2. Ayin literatürü (yirmiden fazla farklı dua kitabı, takvim, mecmua, mezmur

[13] Bu tür hakkında detaylı bilgi için bk. (Y. Daşkeviç, 1969).
[14] Tutanaklardan dört tanesi henüz 1953 yılında yine onun tarafından yayımlanmıştı (Grunin, 1953).
[15] Bu belgeler N.K. Krivonos tarafından keşfedilmiş ve incelememiz için Lviv'e gönderilmiştir. Bu belgeler hakkında genel bilgi için bk. (Vradiy, 1963).

ve ilahi)[16]

3. Kronik literatürü (tarihsel literatür):

a) Kronikler: "Kamenets Kroniği" , "Venedik Kroniği", "Polonya Kroniği". Bunlar, Ukrayna, Polonya, Romanya ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinin tarihi hakkındaki en değerli materyallerdir[17];

b) Yazıcıların hatıratları[18];

c) Epigrafik eser: N. K. Krivonos tarafından keşfedilen ve Lviv Tarih Müzesinde bulunan, üzerinde Ermeni harfleriyle Kıpçak dilinde bir yazıt bulunan Ermeni Kardeşlik Evi'nden üç metrelik ahşap bir kiriş (1609) (Abdullin, 1973).

4. Edebî literatür ("Bilge Hikâr'ın hikayesi ve Öğretileri" en eski Ermeni dilinden çevrilmiştir) (Deny & Tryjarski, 1964a).

5. Bilimsel literatür:

I) Ermeni-Kıpçakça dilinin gramerleri: a) Viyana Mekhitarist Kütüphanesi'ndeki 84 numaralı el yazması (1613), 178 sayfa; b) Matenadaran koleksiyonlarında bulunan büyük bir Kıpçak dili grameri (Yeganyan, 1962).

II) Sözlükbilimsel literatür: Çeşitli Ermeni-Kıpçakça sözlükleri. Örneğin: a) "Ermeni-Kıpçak Sözlüğü" (1628), Lviv Üniversitesi Bilimsel Kütüphanesinde (el yazmaları bölümü, Ermeni el yazmaları bölümü, No. 51 - seri 1, sayfalar 20-360) saklanmaktadır; b) "Ermeni-Kıpçak Sözlüğü" (1540?), Saltıkov-Şçedrin Devlet Halk Kütüphanesinde (el yazmaları bölümü, Arm. 8) saklanmaktadır; c) Matenadaran'da (No. 3522, sayfalar 226-351 arası) saklanan "Ermeni-Kıpçak-Lehçe Sözlüğü" (Lvov, 1634), vb. E. Tryjarski, Viyana koleksiyonundaki üç

[16] Bu türden el yazmaları hakkında daha detaylı bilgi için bk. (Y. R. Daşkeviç, 1962; Dubińska, 1961; Schütz, 1961a, 1962). Matenadaran bölümlerinden gelen koleksiyonlar dışında, bilimsel dolaşıma girmemiş olan iki koleksiyon daha var: 1) Batı Almanya kütüphanesinde (Marburg. ms. or. o1t. 3145) (Molitor & Assfalg, 1962, ss. 122-123); 2) Her dua için Kıpçak dilinde ayrıntılı yorumlar içeren "Mezmurlar ve Dualar Koleksiyonu" (en geç 1697), (Bogn 636, toplam 194 satır, metnin her yerine dağılmış şekilde); bunu Şubat 1967'de M. E. Saltıkov-Şçedrin halk kütüphanesinin el yazmaları bölümünün koleksiyonlarında keşfettik.

[17] Venedik'teki Aziz Lazarus Manastırında bulunan üç vakayinamenin tamamı, G. Alişan tarafından "Kamenets, Polonya ve Romanya Ermenileri Vakayinamesi ve Belge Ekleri" (Venedik, 1896) adlı (Ermenice) kitabında Ermeni alfabesiyle yayınlanmıştır. Jean Deny, *L'Arméno-coman et les "Ephémérides" de Kamieniec* (1604-1613), Wiesbaden, 1957. Venedik'teki Aziz Lazarus Manastırının el yazmasına dayanan "Kamenets Vakayinamesi" E. Schütz tarafından yeni bir Latince transkripsiyonla yeniden yayınlanmıştır: *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, Budapest, 1968. Bu el yazmasının diğer iki bölümü S. Vasari tarafından yayınlanmıştır: "Armeno-Kipchak parts from the Kamenets chronicle", AOH, 22(2), 139-189.

[18] Der Krikor Avakerets'in oğlu kâtip Agop'un bu notlarından biri, tarafımızca Şubat 1967'de "Synaxarion"da keşfedilen, 1620'de Kamenets-Podolsk'ta yeniden yazılmış olan not idi (Saltıkov-Şçedrin Devlet Halk Kütüphanesi, Ermenice el yazmaları bölümü, 605-606). Bk. (Abdullin, 1971).

Ermeni-Kıpçakça sözlüğüne dayanarak (Viyana Milli Kütüphanesi'nden Cod. Arm. 3, Mekhitar Kütüphanesi'nden No. 311 ve 84), birleşik üç dilli Ermeni-Kıpçak-Lehçe-Fransızca sözlüğü neşretti (Tryjarski, 1968a, 1968b, 1969, 1972).

Dolayısıyla, günümüze ulaşan bu Ermeni-Kıpçakça el yazmaları[46], Kıpçak dilini tüm çeşitliliğiyle tanıtmamıza olanak tanır. Bununla birlikte, dil tarihi açısından en önemli eserler, doğrudan davacıların, davalıların, tanıkların sözlerinden yazılmış ve yaşayan günlük Kıpçak dilinin paha biçilmez materyalini temsil eden Kamenets-Podolsk mahkemesinin tutanakları olarak değerlendirilmelidir. [47] Bu, onları bir yandan karmaşık, yapay ayin edebiyatı dilinden, diğer yandan geleneksel eski Uygur dilbilgisi biçimleri ve çok sayıda Arapça sözcükle dolu Memlûk-Kıpçak edebî dilinden ayıran temel farktır.

Ermeni-Kıpçakça el yazmalarının dili, esas olarak N. A. Baskakov'un Kıpçakça olarak belirttiği özelliklerle karakterize edilir (Baskakov, 1962, s. 229), yani:

1) Dokuz ünlünün varlığı (*/a, o, u, ı, ä, ö, ü, e, i/*), bunlardan /ı/ şüphesiz dar bir ünlüdür;

2) Yeni ses birliklerinin daha eski ünlü ve ünsüz /γ/, /g/ ses birliklerine karşılık gelmesi (/aγ/ > /aw/, /eg/ > /iy/, /ög/ > /üy/, /üw/: *taγ* > *taw*, *teg-* > *tiy-*, *ögrät-* > *övrät-*);

3) Kurallı şekilde söz başında diğer dillerdeki /p/ yerine tonlu /b/ bulunması (*bol-, bu, burungı*), fakat Oğuzca /d/ ve /g/ yerine tonsuz /t/ ve /k/ bulunması (*til, kel-, kün, tölämä, tügül, kümüş*);

4) Ünlüler arasında /p/ > /b/, /k/ > /g/ tonlulaşması (*tengrigä, bügüngi, tibinä, χalaγa, toγuz*) vd.

Aynı zamanda, bunlar diğer Kıpçak eserlerinin de karakteristik özellikleridirler. Nitekim, *Codex Cumanicus*'ta ve T. Houtsma tarafından yayımlanan Türkçe-Arapça sözlükte (1245) aynı biçimleri gözlemliyoruz. *Codex Cumanicus*: dokuz ünlü; *ataγ* > *atov*, *tirig* > *tiri*; *bu*, *bol-*, *körgen*, *tanıχ* vd.[49]; Houtsma: *ögrät-* > *ourät-, boş, kök, taş* vd.[50]

Ermeni alfabesinde Türkçe ön damak ünlüleri olan /ä, ö, ü/'ye karşılık gelen harfler mevcut olmayıp bunlar art varyantlarla (/a, o, u/) gösterilir: *bila, toraçilarining, tuladilar, ketmaga, tugallandi, ilgari.* Ancak örneklerden görülebileceği gibi, /ä, ö, ü/ sesleri ön damak /e, i/ yanında hem köklerde hem de

[46] El yazmaları ve bulundukları yerler hakkında daha detaylı bilgi için bk. (Deny & Tryjarski, 1964b; Yeganyan vd., 1965; Roszko, 1958; Dashian, 1891, 1895; Macler, 1908).

[47] E. V. Sevortyan'ın haklı olarak belirttiği gibi, "yayınlanan metinlerin özel değerini, mahkeme kayıtlarının dilinin niteliğinde görüyoruz. Bu belgelerin dili, Türk dilleri üzerine eski yazılı kaynaklarda pek yaygın olmayan bir konuşma dilinin, yani 16. yüzyıl Polonya Ermenilerinin Eski Kıpçak konuşma dilinin bir örneğini temsil ediyor." (Grunin, 1953, ss. 13-14).

[49] *Codex Cumanicus*'un diliyle ilgili veriler burada ve aşağıda şu kaynaklardan alınmıştır: (Gabain, 1959; Grønbech, 1942).

[50] Buradaki ve aşağıdaki veriler şu kaynaklardan alınmıştır: (Houtsma, 1894). Bu sözlük hakkında V. Khakov'un makalesine bakınız (Hakov, 1970) (Tatarcadır).

kelimelerin son eklerinde kolayca yeniden tasarlanabilir ki, bu çoğu durumda araştırmacılar tarafından yalnızca Ermeni-Kıpçakça için değil, aynı zamanda Arap ve Latin harfli Kıpçakça el yazmaları için de yapılmaktadır (Schütz, 1961b; Houtsma, 1894; Atalay, 1945; Grønbech, 1942). Ayrıca, T. I. Grunin'in doğru ve incelikli bir şekilde belirttiği gibi, Ermeni yazımında *kim* harfi yalnızca ön damak ünlüleriyle kullanılır ve ön damak ünlüsü olmayan sözcüklerde art damak sesi /χ/'yi veren *khe* harfini buluruz (1967, s. 347). Örneğin; *k'un, mengilik'a, bik', k'uz; Pan Mik'laş Hagob oγlu antiçk'an […] turk'a k'etk'anda* "Hagob'un oğlu Miklaş Bey, Türklere doğru giderken ant içti" (Kiev MDTA b. 39, diz. 1, kl. 26, y. 114b.). Fakat: *χol, başχa, χaysı, χoyuldu.*

Bu çalışmada, kendimize Ermeni-Kıpçak dilinin bütün karakteristik özelliklerini[53] belirlemek gibi bir hedef belirlemedik; biz sadece Ermeni-Kıpçak dilinin hem çağdaş Kıpçak dilleri hem de Arap harfli Kıpçak eserleriyle ortaklaşan karakteristik özelliklerine dikkat çekeceğiz, örneğin: /d/ > /y/ değişimi; {-γan*/-gän} geçmiş zaman sıfat-fiili; {-maχ/-mäk} mastar eki, diğer hal ekleri vd.

Bununla birlikte, Türkolojide Kıpçak dillerini sınıflandırmada kullanılan bu biçimler sadece Karay veya Karaçay-Balkar dillerine özgü olmayıp Tatar edebî dili ve diyalektlerinin de temel özelliklerini oluşturmaktadır:

1. *Fonetik*. Ermeni-Kıpçak dilinin 9 ünlüsü; Orta diyalekt [örneğin; Kam-Ust' (10-31), Kasım (23-149), Paraŋgı (11-104) ve diğer (61-98) değişkelerde] ve Mişer [örneğin; Çistopol değişkesinde (52-183) ve Mordovya değişkesinde (14-93)] değişkelerinde aynı 9 ünlüye karşılık gelir. Tatar edebî dilinde geleneksel olarak 10 ünlü olduğu düşünülür; ancak onuncu kalın ünlü olan /ıy/, aynı araştırmacılara göre, diftong karakterine (*Sovremennıj literaturnıy Tatarskiy yazık*, 1969, s. 84; Zakiev, 1966, s. 141) sahiptir veya ön damak varyantı /iy/ (23-149) gibi bir diftongdur (*Häzerge zaman tatar ädäbiy tele*, 1965, s. 100) (krş. Ermeni-Kıpçakça *biy, sıy, χarıy*).

Karaycanın Trakay değişkesinde, Kırım-Tatarcasında, Kumuk ve Karaçay-Balkarcada; Ermeni-Kıpçakçadaki ön damak ünlüsü /ä/'nin bulunmaması, Karaycanın Haliç değişkesinde ve Kırım-Tatarcasında; Ermeni-Kıpçakçadaki ön damak yuvarlak ünlüler /ö/ ve /ü/'nün bulunmaması, yani sırasıyla 6 veya 8 ünlüye sahip olmaları ilginçtir.

Özellikle dudak uyumu dikkat çekicidir. Örneğin; *Başlandı bu diftär* […] *voytluχuna Holubnung Krikor yerespoχan oγlunung* "Bu defter [...] papaz Krikor'un oğlu Holub'un muhtarlığı sırasında başlatıldı (Kiev MDTA, b. 39, diz.

[53] Kamenets-Podolsk belgelerinin dilinin ayrıntılı bir açıklamasını T. I. Grunin'in "dil bilgisel notlar" kısmında bulmak mümkündür (1967, ss. 345-380). Daha kısa bir versiyon ise O. Pritsak tarafından verilmiştir (1959).

* Ermeni-Kıpçakçada söz konusu eylemsi ekinin ilk sesi hiçbir zaman /γ/ olmamıştır, bununla birlikte yazının orijinalliğini bozmamak için bu hatayı olduğu gibi bırakıyoruz (ç.n.).

1, kl. 15, y. 1). /u, e/ orta sıra ünlülerinin giderek zayıflayan bir derecede dudaksılaşarak /ü, ö/ olması Zakazan (*Kazan Artı*), Nagornıy, Paraŋgı (25-64; 10-36), Kasım (23-155)[56] değişkelerine (*ozonboron*, *solono*, *tötön*, *bötönösö*, *oçop*) özgü olmakla kalmayıp aynı zamanda Tatar edebî dilinin ortografik bir normudur (Cäläy, 1953, ss. 29-30; *Sovremennıj literaturnıy Tatarskiy yazık*, 1969, ss. 84-85, 97). /u, e/'nin /o/ ve /ö/'ye dönüşmesi Penza Mişerlerinin bazı değişkelerinde (26-135)[58], Mişer diyalektinin Sergaç değişkesinde (51-102, 103)[59], doğu diyalektinde (43-160) ve Karaçay-Balkarca (*künübüz*), Kumukça, Karaycada (*burungi*) dillerinde[60], Obolenskiy (*uzü*, *ulu*) (Simoni, 1908), İbn-i Mühenna (*yüz, yüzük*), Houtsma'nın (*bütünlük, töktü*) sözlüklerinde buluyoruz ve Ermeni-Kıpçakçada (*yuzlu, borçlu, butun*) olduğu gibi, *u* ve *ü*'ye kadar uzanıyor. Bununla birlikte Ermeni-Kıpçakçada, *Codex Cumanicus*'ta ve Tatarcada[62] eklerde yuvarlaklaşmanın belli bir oranda zayıfladığı (EK: *boluşuçi, üçünçi*) veya çeşitlilik (*Codex Cumanicus*: *oyulung/oyulıng*; Ermeni-Kıpçakça: *oylunung/oylunıng, sordu/sordı*) (Grunin, 1967, s. 349) gösterdiği görülmektedir.

Düzleşmenin, Tatarcanın edebî dilinde ve Mişer diyalektinde hâlihazırda dar yuvarlak ünlüler /u/ ve /ü/'yü de etkisi altına aldığını dikkate alırsak burada Eski Türkçe yuvarlak ünlülerin düzleşmesine açık bir şekilde şahit oluyoruz ki, (tarihî) Kıpçakça da bu geçişi yansıtmaktadır.

İlgi hâli ekindeki art damak n'si /ŋ/'nin {-nıŋ/-niŋ} (Ermeni-Kıpçakça: *Men Holub voyt aldım bu diftärni* […] *aprilnıng 10'una Warşov'da* "Ben, muhtar Holub, bu defteri 10 Nisan'da Varşova'da aldım." (Kiev b. 39, en. 1, kl. 15) veya *alarnıng, birining, toraning*)[64] Tatarcanın yanı sıra, Başkurtça, Kırım-Tatarcası, *Codex Cumanicus* (*anıng, anlarnıng*), Houtsma'da (*anıng*) bulunup Kıpçak-Polovets alt grubunda (Karayca, Karaçay-Balkarca, Kumukça) yani genellikle Ermeni-Kıpçakçaya en yakın kabul edilen dillerde bulunmaması ilgi çekicidir.

Tatar edebî dili (*balçık, ikĭnçĭ*) ve Ermeni-Kıpçakçadaki (*balçıχ, ekinçi*) sızıcı[*] /ç/ ünsüzü Kıpçak-Polovets (Karaycanın Haliç değişkesinde ve Balkarcada)[65] /ts/'ye (*tsıftsıχ, tozdurguts*) Nogayca, Karakalpakça ve Kazakçada (*taş, baş* yerine *tas, bas*) ise /ş/'ye tekabül eder. /ş/ > /s/ ses değişimi ne Ermeni-Kıpçakçada ne

[56] Bir kelimenin ilk hecesi o ünlüsünü içeriyorsa.
[58] Bir kelimenin 2-3 heceye kadar olan kısmı.
[59] Bir kelimenin 4-5 heceye kadar olan kısmı.
[60] Burada ve aşağıda, yaşayan Türk dillerine ilişkin veriler (*Yazıki narodov SSSR*, 1966) ve bu dillerin çağdaş gramerlerinden alınmıştır.
[62] "Sözcük kökündeki tam dudak ünlüleri *u* ve *ü* sonraki morfemlerde yuvarlaklaşmaya neden olmaz" (V. A. Bogoroditskiy, 1934, s. 31).
[64] Bununla birlikte, E. V. Sevortyan'ın gözlemlerine göre, *Algış bitiki* (1618) dua kitabında *ŋ*'den *n*'ye geçiş yaygındır (Grunin, 1967, s. 47).
[*] Yazar burada Tatarcada /ş/'ye yakın telaffuz edilen ses için "sızıcı" demiş olabilir; fakat bunu Ermeni-Kıpçakçanın da özelliği olarak ifade etmiştir. Açıkçası tarihî bir yazı dilinden bunu çıkarmak mümkün değildir (ç.n.).
[65] /ç/ yerine /ts/ sesini Baykibaş (25-70), Sergaç (51-114, 115) değişkelerinde, Mişer Tatarcasının Sırkıd değişkesinde (14-101) ve Tatar dilinin Doğu diyalektinde (45-76) gözlemliyoruz; bununla birlikte bu diyalektlerde farklı konumlarda (51-114; 14-101) /ç/ de mevcuttur.

Tatarcada ne de *Codex Cumanicus*'ta (Grunin, 1967, s. 354) görülür.

Ermeni-Kıpçakçada; Tatarcanın orta diyalektine has olan (*toγma, oγlu*), art damak /γ/ sesi de vardır. Her iki dilde de /ı, i, u/ ünlülerinin kısalması (*χzl, yalγz, kla-, erkli*), *protez* (başta ses türemesi), *epentez* (ortada ses türemesi) ve söz başında Oğuzcadaki söz başı /d, g/ yerine /t, k/ (*tutunurbyz, kelgän*) gözlemlenir.

Ermeni-Kıpçakçanın karakteristik bir özelliği, patlayıcı /q/'nın (daha az sıklıkla /k/) sızıcı /χ/'ye karşılık gelmesidir, yani Ermeni-Kıpçakça /χ/ dillerine aittir (ör. *χaldıχ, χayda, χardaş, χudrat, yazıχlı, yoχsa* vd.). Tatarcanın üç diyalektinin hepsinde de az veya çok bu sızıcılaşma gözlemlenir: örneğin, Orta diyalektin Buwa-Tarkhan (10-62), Kazan, Paraŋgı (11-108), Kam-Ust' (10-32), Nurlat-Kaybit (10-43) değişkelerinde; özellikle Penza (26-127) ve Mordovya ÖSSR (14-98) bölgesindeki Mişerler arasında belirgindir. Zabolotnıy Tatarları arasında (Doğu diyalekti) (46-63, 64), Başkurt ÖSSC'nin Bakal bölgesindeki Kreşenler ve Tatar ÖSSC'nin Yelabuga bölgesindeki Kreşenler arasında[67]: *maχtaw, toχom, χuwat, möχ, mäχter* (Penzen Mişerleri), *artıχ, qabıχ, yuχ, palıχ* (doğu diyalekti), *χıraw, χäbär, χädär* (Kreşenler'de). Orta diyalektin Kasım değişkesinde, sızıcılaşma bazı ödünç alınmış sözcüklerin (*waχıt, mäχtär,* χadär; 23-147) karakteristiğiyken Sergaç değişkesinde de ödünç alınmış sözcükte (ör. *baχıt*) görülür (51-121).

Bu tür bir sızıcılaşmanın Karayca (Ermenilere komşu Haliç değişkesinde /k/[68] kullanılır) veya Kırım-Tatarcasının (/q/ kullanılır) etkisi olarak değerlendirilmesi veya Fin-Ugor alt katman etkisiyle açıklanması zordur (Serebrennikov, 1956, s. 214). Dahası, *Codex Cumanicus*'ta (özellikle Almanca kısmında) /χ/ çoğunlukla bulunur (Grønbech, 1942, ss. 9-10). Görünüşe göre, A. Caferoğlu ve B. Munkaczi'ye katılmakta fayda var, onlar da şu görüştedirler: Türk boylarının Macarlarla sıkı temas halinde oldukları dönemde, *k-* (örneğin Karakalpaklar, Kazaklar, Altaylar) ve *χ-* diyalektlerine sahip Türk boyları yaşamıştır (Caferoğlu, 1958, s. 84) ki, bu ikinci gruba Ermeni-Kıpçaklar, Kumanlar, Yakutlar, Tuvalar, Hakaslar, Balkarlar, Trakay Karayları, Çuvaşlar, Bulgarlar (Fedotov, 1968, s. 58) ve diğerleri girerler. Tatarcanın Mişer (25-72; 14-101) ve Orta (25-63; 23-147) diyalektinde gerçekleşen iki yönlü /k/>/χ/, /χ/>/k/ ses değişmeleri eski bir karşılıklı etkileşimin sonucudur. İkincisi, Tatarca ve diğer bazı Türk dillerinde sızıcılaşma (Şçerbak, 1970, ss. 98-99), görünüşe göre, henüz sona ermemiş (Cäläy, 1938) veya gerekli yaygınlığa ulaşmamışken Ermeni-Kıpçakçada bu süreç çoktan tamamlanmıştır (Grunin, 1967, ss. 352-353).

Bununla birlikte, Ermeni-Kıpçakça; Tatar dilinin Orta diyalektinin genel karakteristiği olmayan özellikler de taşımaktadır. Bunlar şunlardır:

Geniş /o, ö/ ünlüleri ile dar /u, ü/ ünlüleri arasındaki mütekabiliyet. Tatarcanın Orta diyalektinde ve Başkurt dilinde Eski Türkçe geniş /o, ö/ daralarak /u, ü/'ye ve tersine Eski Türkçe dar /u, ü/ genişleyerek /o, ö/'ye (Cäläy, 1954, ss. 34-35;

[67] Enstitümüz lisansüstü öğrencisi F. S. Bayazitova'nın aktardığı kadarıyla.

[68] Bununla birlikte, Dubinskiy'nin iddia ettiği üzere Haliç diyalektinde patlayıcı /t/'den önce genellikle /χ/ işletilmektedir: *maχta-, waχt, toχta-, uχu-, aχsa-* (Dubinskiy, 1964, s. 178).

Kiyekbayev, 1958, s. 63) dönüşüyorsa Ermeni-Kıpçakça da dâhil olmak üzere Türk dillerinin çoğunda tam tersi bir olguyla karşılaşırız. Örneğin; Kumukça *on, gök, uyalgan, burun,* Tatarcanın Orta diyalekti *un, kük, oyalgan, boron.* Bu bakımdan Ermeni-Kıpçakça; Mişer diyalektinin[77] (51-89, 95, 96, 97) Sergaç değişkesine ve Tatar dilinin doğu (46-31) diyalektine benzemektedir. Örneğin; *oram, orman, yok, ördäk, orlanu, yügän, ümä, börön, kömäç, ol* vd. V. V. Radlov, "Doğu Rusya diyalektlerini karakterize eden /o/'nun /u/'ya, /u/'nun /o/'ya dönüştürülmesi Kuman dilinde henüz gerçekleşmedi" (1884, s. 12) demekte haklıdır, ancak görünüşe göre bu süreç çoktan başlamıştır. Sıkça görülen /o/ ~ /u/ nöbetleşmesi: *yoyaru/yuyaru, yol/yul, som//sum, sorat/surat* (Grunin, 1967, ss. 47-48)*, oyat/uyatlı, öw/üw* vd. (Grunin, 1967, ss. 17, 55, 57, 60, 100) *Codex Cumanicus*: *boday, çuprak;* TZ (15. yy.) (Atalay, 1945): *oylandırdı, söydi, bozdı, boz-, uyandı, uz-,* yani Tatar dilinin Orta diyalektindekiyle aynı biçimler. Aynı eğilim Karaçay-Balkar dilinde de hissedilmektedir (Akbayev, 1963, s. 25). Görünüşe göre Kıpçak dili bir geçiş aşamasını yansıtmaktadır. [83]

Ayrıca, /-oy/, /-öy/ diftongunun Mişer diyalektindeki ünlüler önünde /-uw, -üw, -ew/ (52-190; 51-101, 102; 25-74; 26-137; 14-97) olmasında da bir benzerlik bulunmaktadır: *süwäk, küwäntä, süwĭnĭç, üwĭgĭzdä, tĭwĭn* vd. Benzer ses değişimi Orta diyalektin Nagornıy, Argız ve Nukrat değişkelerinde de vardır: *üw* (13-32). Ve bu durum *Codex Cumanicus*'a (*ovret-//ourat-, öw, kovanç*) olduğu kadar Ermeni-Kıpçakçaya de özgüdür: *1535* […] *suwlar ulu boldu ki* […], *kop owlar yuzup keldi da Krakovnıng koprusun bozdu.* "1535'te büyük bir sel oldu ve pek çok evi sürükleyip Krakow köprüsüne hasar verdi" (G. Alişan, *Kamenits…* s. 120).

Ermeni-Kıpçakçada söz başında damak ünsüzü /y/'yi görmekteyiz: *yay, yaz, yel, yul* vd. /y-/ kullanımı, Tatarcanın Mişer ve Doğu diyalektlerinin ayırt edici bir özelliğidir[84]; sonra Nukrat değişkesi (13-28, 29) hariç Orta diyalektte (12-11; 46-28) olduğu üzere Kırgızca, Karaçayca, Kırım-Tatarcasının Orta diyalektinin ve Özbekçe diyalektinin karakteristiği olan /c-/'yi gözlemleriz. /y-/ ise tüm Oğuz dillerinde ve bir dizi Kıpçak dilinde (Karaçay-Balkar dilinin Balkar diyalektinde, Başkurt, Özbek, Nogay ve Karaim dillerinde) ve ayrıca *Codex Cumanicus*, Eski Türkçe ve Eski Uygurcada bulunur.

Ermeni-Kıpçakçadaki Arapça alıntılardaki /c/ ünsüzünün kullanımı karakteristiktir: *can, cuwap, cuhut, calat* vd. ki, bunu Mişer diyalektinde (51-110; 14-102; 26-128) ve Nukrat Tatarlarının değişkesinde (13—28) de görmekteyiz.

Ermeni-Kıpçakçadaki bazı kelimelerdeki protez /y/'ye değinmek de yerinde

[77] /u/'nun /o/'ya geçişi, Sergaç değişkesine komşu olan Mişer diyalektinin Temnik değişkesinde (14-95) ve Mişer diyalektinin Baykibaş (25-73), Penza (26-134, 135) ve Çistopol (31-7) değişkelerindeki bir dizi kelimede görülmektedir.

[83] Perm Tatarlarının değişkelerinde de ünlü gamının hareketi henüz tam olarak tamamlanmamıştır (32-9).

[84] Tatar şairi Muhamedyar'ın "Nuri Sodur" (1541) adlı şiirinde /c/ yerine /y/ vardır: *yır, yäy, yir, yil* (Abilov, 1960, s. 175).

olacaktır (Grunin, 1967, s. 47): *yelt-* 'götürmek', *yeriş-* 'erişmek', *yerta* 'yarın' veya ikili kullanımlar *il/yıl* 'yıl', *er/yer* 'yer'. Bu fonetik olguyu Mişer diyalektinde (14-104; 26-135) ve Nukrat Tatarlarının değişkesinde (13-23) görüyoruz: *yĭrläw* 'eğirmek', *yĭrtä* 'sabahleyin', *yındır* 'harman yeri', *yĭrĭn* 'dudak', *yĭrĭnüw* 'erinmek'. Mişer diyalektinin karakteristik bir özelliği /l, r, n, d, t, ç/ ünsüzlerinden önce *ay, ey* diftonglarının monoftonglaşmasıdır: *kaçan* < *kayçan, bär'äm* < *bäyräm, är'än* < *äyrän* vd. (51-127; 12-11; 25-73; 14-96, 105; 26-136). Mişer diyalektinin etkisiyle, bu olgu Orta diyalektin Nurlat-Kaybit, Podberez'ye (*Taw yagı*) ve Kam-Ust' değişkelerinde de görülür (10-37, 45). Ermeni-Kıpçakçada da aynı fonetik konumlarda (daha az sıklıkta olsa da) bu tür monoftonglaşmayı görüyoruz: *χaçan* 'ne zaman', *alan-* 'dönmek, yuvarlanmak'.

/g/ > /y/ ses değişimine de değinmeliyiz: *tiyirman* (< *tigirman*)[86], *ti-*[*] (< *teg-*).

2. *Morfoloji*. Türk dilleri şahıs zamirlerinin çekiminde farklılık gösterir. Örneğin, 1. tekil şahsın ilgi durumunda Ermeni-Kıpçakçada {-im} eki bulunur (*menim*); bu bakımdan Tatar edebî dili, Nogayca, Kırım Tatarcası ve Karaçay-Balkar dilinin Balkar diyalektine benzer; Kumukça, Karaçay-Balkarcanın edebî versiyonu (*meni*), Karayca (*menin*), Kazakça, Karakalpakça ve Başkurtçadan (*meniŋ*) ayrılır.

Ermeni-Kıpçakça *men* zamirinin yönelme biçimi *maŋa*'dır; yani "Kıpçak dilinin eski çağlarından kalma, güneybatı Türk dilleri grubunda korunan bir kalıntı"dır (B. A. Bogoroditskiy, 1953, s. 169). Benzer bir biçimi Kırım-Tatarcasında, Karaçay-Balkar dillerinde; Mişer diyalektinde (12-14; 25-72; 26-146; 51-99); Nurlat-Kaybit değişkesinde (2-7), Orta diyalektin Eski Kreşen değişkesinde (15-36) ve Doğu diyalektinin Tevriz değişkesinde (46-82) buluruz. Bu arada Balkar diyalektinde (*meŋe*), Karaycada (*maya, maa, mana*), Kumukça ve Nogaycada (*maya*), Kazakça ve Karakalpakçada (*mayan*) tamamen farklı biçimler vardır. Aynı durum, 3. teklik kişi zamirinin yönelme durumunda da görülür. Ermeni-Kıpçakça, Tatarca, Karaçay-Balkarcadaki *aŋar* biçiminin karşılığında -genellikle Ermeni-Kıpçakçaya yaklaşan- Karaycada (*anar*), Kırım-Tatarcasında (*oŋa*), Kumukçada (*oγar, ayar*), Karakalpak ve Kazak dillerinde (*oγan*) gibi tamamen farklı biçimler görülür. Karayca (*bunun*), Karaçay-Balkarca ve Kumukçadaki (*munu*) işaret zamirinin tekil ilgi durumu, Ermeni-Kıpçakça, Tatar, Kazak ve Nogay dillerinden (*munuŋ*) farklıdır.

Sevortyan, dilleri karşılaştırırken belirli bir fonetik veya morfolojik bir özelliği özellikle önemli olarak işaretlemek için öncesinden "tarihsel araştırmanın mevcut durumunda" diye yazar. Ancak, örneğin fiildeki benzerliklerin (yani: zaman, kip, şahısların yüklem biçimleri vb.) daha ikna edici olduğu, çünkü fiil kategorilerinin her dil veya grup için daha çeşitli ve münferit olduğu ileri sürülebilir (Sevortyan, 1961, s. 21). Ermeni-Kıpçakça ile Tatar dilinin diyalektleri arasındaki yakınlık da

[86] Orta diyalektin Zakazan (*Kazan Artı*) değişkesi ve Tatar dilinin Mişer diyalektinde *tirmän* ile karşılaştırınız.

[*] Metinde aynen böyledir, *tiy-* olduğunu varsayabiliriz (ç.n.).

tam da bu kategorilerde gözlemlenmektedir.

Mastar ekinin yönelme durumlu tarihî biçimi olan{-maga, -mägä} (Grunin, 1967, s. 378) Ermeni-Kıpçakça için karakteristiktir: *tolamaga, bolmaga, ayırmaga, yandırmaga* vd. Bu biçimi Kumukça (Dmitriev, 1940, ss. 76-77), Kırgızca, Nogayca (Baskakov, 1940, s. 74) ve Hakasçanın diyalektlerinde (Katanov, 1903, s. 364) buluyoruz ve bu ek Tatarcanın Orta diyalektinin Kasım (22-79), Paraŋgı (11-114), Podberez'ye (*Taw yagı*) (2-20), Zakazan (*Kazan Artı*) (Zalyay, 1948, s. 83), Nukrat (13-39), Perm (32-19) değişkelerinin aktif biçimlerinden de biridir: *uqımaya, kilmägä, eşlämägä.* Üstelik bu mastar, Eski Tatar edebî dilinin standart biçimi olup Ali'nin "Yusuf u Züleyha" şiiri (1212) (*täwfiq virgĭl χikmät taba kaytmaγa*) (*Boryngı tatar ädäbiyatı*, 1963, s. 96) ile başlayıp Orta diyalektin temsilcisi olan bir dizi modern yazarın eserleriyle biten Tatarcanın sanatsal ürünlerinde bulmaktayız: "*Balanı fäqır gĭnä bĭr kibĭtçĭgä asramaγa birdĭ.*" (Gobäy, 1961, s. 20),Y. Äminov (1958, s. 50), E. Kasıymov (1964, s. 57). Kıpçakçanın diğer dillerinde bu biçime rastlanmaz.

Ermeni-Kıpçakçanın başka bir karakteristik bir özelliği de {-ma, -mä} mastar ekidir: *Xaysı sumanı biz eki χardaş yoγarı yazılγan tutunurbiz tolama Krikorga* (Kiev MDTA b. 39, en. 1, kl. 8 , y. 22b). Bu ek Karayca, Karaçay-Balkarca, Kırım-Tatarcası, Kumukça, Özbekçe ve Başkurtçada korunmuş olup Zakazan (*Kazan Artı*) (Burganova, 1971, ss. 35-36), Nukrat (13-41), Nurlat-Kaybit (10-49), Menzel (32-18), Buwa-Tarkhan (10-64), Podberez'ye (*Taw yagı*) (2-20), Kasım (22-78), Perm (32-18, 38), Baykibaş (25-75), Çistopol (54-170) değişkeleriyle ve Mişer diyalektinin değişkelerinde de yaygındır. Bu biçim; Karakalpak, Kazak ve Nogay dillerinde ise bulunmamaktadır.

{-ma} mastarının ve *kla-* yardımcı fiilinin birleşimi Ermeni-Kıpçakçada istek veya niyet kipini oluşturur (*berma klagay, tolama klarmen, çıχarmaga klemadi*); bu yapı aynen Karaycada, Mişer diyalektinde olduğu gibi (50-295; 31-12; 4-17; 26-144; 54-170; 60-205), Tatarcanın Orta diyalektinin Nurlat-Kaybit (10-49), Buwa-Tarkhansky (10-64), Podberez'ye (*Taw yagı*) (2-23) değişkelerinde de bulunur. Başkurt, Nogay, Karakalpak, Kazak ve Özbek dillerinde ise, *Codex Cumanicus* ve Ermeni-Kıpçakçada bulunmayan {-gı} *keli*[*] biçimine karşılık gelir.

Türkolojide, Ermeni-Kıpçak literatürü de dâhil olmak üzere, {-γay, -gäy} ekinin işlevi konusunda bir fikir birliği yoktur. Bunun, hem bu ekin çok anlamlı (Ahmetyanov, 1965, ss. 27-28) yapısıyla hem de belirli bir dilde yalnızca belirli bir işlevde kullanılmasıyla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, J. Deny'e göre {-γay} Eski Türkçedeki biçime benzeyen bir istek kipi (Deny, 1957, s. 21) ekidir. Karaçay-Balkar, Kumuk ve Nogayca dillerinde istek kipinin şimdiki-gelecek veya gelecek zaman sıfatfiili; Karaycada ise şimdiki zamanın istek-dilek kipidir. Tenişev'e göre, Kazak ve Karakalpak dillerindeki {-γay, -gey} biçimi, bir

[*] Burada basım kaynaklı bir *r* harfi eksikliğini veya *keliy* formunun yazar tarafından *keli* olarak yazıldığını varsayabiliriz. Diğer yandan Kazakça, Özbekçe ve Nogaycada bu kısım *keledi* şeklindedir ki, bu da yazarın verisine uymaz (ç.n.).

miktar arzu imasıyla gelecek zamanı ifade eder (1970, s. 80). Mişer diyalektinde olumsuz {-magayı, -mägäye} biçiminde ve {-gay} *ide* biçiminde emir-isteğe bağlı kipi ifade eder (14-111).

Grunin ve Sevortyan buna gelecek zamanın bir biçimi diyorlar (Grunin, 1967, ss. 52, 370): *Men tutunrmen ki, keltirgaymen ketχoyalarga* "Büyüklere getireceğime söz veriyorum". Kanaatimizce, Ermeni-Kıpçakçadaki ikinci anlamı, diğer Kıpçak eserlerinde olduğu gibi, Kaşgarlı'nın sözlüğünde (Abdrahmanov & Şukurov, 1967, s. 501) ve Tuva, Hakas ve Altay dillerinde (Batmanov vd., 1962, s. 141) de gelecek zaman bildirme kipinin bir göstergesidir. Bu anlamda, {-γay, -gäy} biçimi Eski Tatar edebî dilinde yaygın olarak kullanılıyordu: *Bu äχvalnĭ χälifägä äytĭr bulsaq, sĭznĭ ayırlaγay* ("M. Gali, Nähcel-feradis (1358)", 1963, s. 238) "Bu durumu Halife'ye bildirirsek size ikramda bulunur", *Bu Tahir haligä tädbir qılγay* ("Dastanı Babahan (XV. v.)", 1963, s. 297) "Bu Tahir gerekli tedbirleri alacak."

Ermeni-Kıpçakçada bildirme kipinin şimdiki zamanı {-ıyır, -iyir} (*barıyırmen, yasamiyir, biriyir*) biçimiyle ifade edilir. Bu biçimi aynı anlamda Eski Anadolu Türkçesinde, çağdaş Türkçede, Gagavuzcada, Azericede, yani Oğuz dillerinde buluruz (Deny vd., 1959, s. 809). Aynı zamanda, *Codex Cumanicus*'ta, 15. yüzyıl başlarındaki Memluk-Kıpçak dilinin bir grameri olan *El-kavânîn*'de (Deny vd., 1959, s. 70,79) ve modern dillerden Kırım-Tatar dilinin merkez diyalektinde bulunur (Doerfer, 1959, s. 388). Eğer ki bu ekin Kırım-Tatar dilinin merkez diyalektindeki görünümü Türkiye Türkçesinin etkisiyle açıklanabilse bile, Tatar dilinin Doğu diyalektinin Tevriz değişkesindeki {-yır} biçiminin (*alıyırım, alıyırsın, alıyır* 46-76, 77) şimdiki-gelecek zaman kip ekini ifade etmek için aktif bir şekilde kullanılması bu açıklamayı dayanaksız bırakır; zira Tevriz değişkesini konuşanlarla Türkiye Türkçesi konuşanlar coğrafi olarak birbirinden çok uzaktır. Oğuz ve Kıpçak boylarının kadim dönemindeki etkileşiminin, yalnızca Eski Kıpçak diline değil, aynı zamanda Oğuz unsurlarını Kırım ve Batı Sibirya'daki Kıpçak boylarının soyundan gelenlerin dillerine de aktardığını varsaymak için çok fazla gerekçe vardır.

Kıpçakça[*],{-ıp} *perfekt* (etkin geçmiş zaman) + *bildirme eki* yapısı bakımından genellikle Kazak, Nogay ve Karakalpak dillerine yakındır. Ancak aynı biçim, Mişer diyalektinin ayırt edici bir özelliğidir (örneğin, Sergaç (50-293), Penza (26-140), Mordvin-Karatay değişkeleri (3-133, 134) ve Tatar dilinin Doğu diyalektleri (46-34)). Doğrusu, Mişer diyalektinde, Doğu diyalektinin aksine, yalnızca 1 ve 2. şahısların biçimleri kullanılır (*barıpmın, barıpsın*), ancak Ermeni-Kıpçakçadakiyle aynı fonetik tasarıma sahiptir (krş. Karakalpak, Kazak ve Nogayca: *barıppan, barıppın, barıpsıŋ, barıpsaŋ*). Dahası, *perfekt*in 1 ve 2. şahısları Tatar dilinin Orta diyalektinin Nukrat değişkesinde de aynı biçimlere sahiptir (*barıpmın, barıpsın*) (13-49) ki, bu bir tesadüf değildir: 19. yüzyılın sonuna kadar *perfekt*in bu biçimi Eski Tatar edebî dilinde de kullanılmıştır: *Ömĭt bĭrlän itäkĭŋnĭ totıpmän* ("Dastanı Babahan (XV. v.)", 1963, s. 273). *Qaz vä torna χawza-külgä töşĭptĭr* ("Dastanı Babahan (XV. v.)", 1963, s. 269), *Töşĭpdĭr başıma*

[*] Yazar, burada Ermeni-Kıpçakçayı kast ediyor diye düşünüyoruz (ç.n.).

säwdäi pörşür (Nigmetulla Bine Bäşir. *Sälamĭm ul yöräkkĭm paräsiga,* 18. yy.) (*Kazan utları*, 1968, s. 97) vd.

Genellikle Ermeni-Kıpçakça ile ilişkilendirilen Karaçay-Balkar, Karaim ve Kırım-Tatar dillerinde bu formun bulunmadığını söylemek gerekir.

Ermeni-Kıpçakça uzak geçmiş zaman kipi çekimi olan {-dı} *idĭ* de ilgi çekici bir form olup paralel biçimleri yalnızca Kırım-Tatarcası, Tatarcanın Mişer diyalektinin değişkeleri olan Sergaç (50-298), Çistopol (54-166), Kuybış (60-212), Mordvin-Karatay'da (3-135) ve yine Tatarcanın Orta diyalektinin değişkeleri olan Nurlat-Kaybit, Buwa-Tarkhan (10-56, 64), Podberez'ye (*Taw yagı*) (2-23), Perm'de (32-18, 19; 40-200) bulunur. Eski Tatar edebî dilinde de karşılaşılır: *Äwdä ikän bir saqınıç qıldım idĭ, Bu ĭş içrä sĭzdän göman uldım idĭ.* (Ali, *Yusuf ü Züleyha*, 13.yy.) (*Borıngı tatar ädäbiyatı*, 1963, s. 99).

Ermeni-Kıpçakçada (Grunin'in tanımına göre *belirli geçmiş zaman* (1967, s. 368)), Kumuk, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar (belirsiz geçmiş zaman), Karay dillerinde ve Tatarcanın Mişer diyalektinin Sergaç değişkesinde (50-298), Orta diyalektin Parangı değişkesinde (11-112), Doğu diyalektinin Tevriz değişkesinde (46-77) kullanılan {-ır} *idĭ* geçmiş zaman yapısı Nogay, Karakalpak ve Kazak dillerinde bulunmaz: *alır idĭm, kilĭr idĭm, satır idĭ.*

Ermeni-Kıpçakçada emir kipinin 2. tekil şahıs formu {-kin, -γın*} aktif olarak kullanılmıştır (*aytkin, alγın, baχkın* vb.). Bu ek Kıpçak dillerinin karakteristik bir özelliği olup kategorik bir emir ifade eder (*Codex Cumanicus*'ta ve *Et-tuhfe*'de; Kumuk, Kazak, Karakalpak, Karay dillerinde bulunur). Bu biçime Eski Tatar yazı dilinde ve Tatarcanın Mişer (12-12; 14-111; 26-141), Doğu (46-34, 35) diyalektlerinde ve orta diyalektinin Zakazan (*Kazan Artı*) (15-36), Kasım (22-82, 83) değişkelerinde rastlanmaktadır (*"Didĭm: Tiz saçradı bĭtkĭn, lä şul qarγışıma yitkĭn"*) (Kandalıy, 1960, s. 101), Tatar edebî dilinin *di-* (*digĭn*) kelimesinde korunmuştur ("*Bu şayir minĭ bigräk bĭlĭp maqtıy, digĭn*") (Tukay, 1955, s. 118).

Ermeni-Kıpçakçada tekil isimlerin genitif hali, Kırım-Tatarcası, Nogayca, Kazakça, Karakalpakça ve Tatarcada olduğu gibi {-nıŋ} iken Karaçay-Balkarca, Kumukça ve Karaycada {-nın} biçimindedir. Şahıs ve işaret zamirlerinin çekimi de her iki dilde benzerdir (Tatar edebî dilinde 1. ve 2. tekil şahısların yönelme hali hariç: *miŋa, siŋa*).

Eylem adından yapılan sıfatların /-u, -ü, -ı, -ĭ/ ile bitmesi karakteristiktir; Ermeni-Kıpçakça (*ayovlı, saχlu, suçlu*), Tatar edebî dillerinde (*tüläwlĭ*), Tatar dilinin Orta diyalektinin Paraŋgı değişkesinde (*yarawlı kız, oşawlı bala*; 11-110) görülür.

Ermeni-Kıpçakçada olduğu gibi, *ki* bağlacı Tatar dilinin Orta diyalektinin Nukrat değişkesinde, şart cümleciğini ana cümleye bağlamaya yarayıp karşıtlık bağlacı *ägär* ve şart kipi eki {-sa}'ya karşılık gelir. Basit bir cümlede, soru zamiriyle birlikte kullanılan *ki* yer ve özne belirsizliğini ifade eder (13-47).

* Ermeni-Kıpçakçada söz konusu eylemsi ekinin ilk sesi hiçbir zaman /γ/ olmamıştır, bununla birlikte yazının orijinalliğini bozmamak için bu hatayı olduğu gibi bırakıyoruz (ç.n.).

Ermeni-Kıpçakçanın diğer fiil biçimleri hakkında özellikle konuşmadık, çünkü bunlar Tatarca da dâhil olmak üzere tüm Kıpçak dillerinde ortaktır: istek kipinin 1. tekil kişi biçimi {-ayım, -ıyım} (14-110; 26-144; 23-153; 46-35)[117], şart kipi {-sa} eki, {-sa} *idĭ* (şart kipinin geçmiş zamanı), {-dı, -dĭ} (geçmiş kategorik zaman), {-gan} (geçmiş zaman sıfatfiili), daha az sıklıkla {-mış} (geçmiş zaman sıfatfiili), {-ır, -ĭr} (bildirim kipinin gelecek zamanı), {-u, -mak} (mastar eki) vd.

Söz hazinesine gelince bu alandaki benzerlik de büyüktür. Ancak burada sadece günlerin isimlerine dikkat çekmek istiyoruz. Gerçek şu ki, Tatar edebî dili şu anda Farsça ödünçlemeler kullanıyor, ancak diyalektler günlerin eski isimlerini korumuş durumda. Ermeni-Kıpçakça gün isimleri Tatar diyalekt ve değişkelerindeki dört isimlendirmeyle örtüşmektedir: *baş kön* "pazartesi" (Mişer diyalekti), *kan kön* "çarşamba" (Berezina Kreşenleri, Perm değişkesi, Mordvin-Karatay), *kiç atna* "perşembe" (Perm değişkesi), *kĭsatna* (Mordvin-Karatay, Orta diyalektin Dubyaz değişkesi), *kĭçĭ atna* (Orta diyalekt), *ayna*/*atna kön* (Berezina Kreşenleri, Mordvin-Karatay). Bu isimler Kumuk ve Karakalpak dillerinde korunmamıştır.

Böylece, karşılaştırmalı veriler F. Kraelitz-Greifenhorst, K. Thomsen ve H. V. Braids'in Tatar dilinin Ermeni-Kıpçakça yakınlığı hakkındaki görüşünü kanıtlamaktadır. Dahası, yukarıda gösterildiği gibi birçok fonetik ve morfolojik özelliğe göre Tatar dili, Ermeni-Kıpçakça; Kazak, Karakalpak, Nogay ve Kumuk dillerinden, hatta Karaim ve Karaçay-Balkar dilleriyle kıyaslanamayacak kadar yakındır. Dahası, bu yakınlık (örneklerden de görülebileceği gibi) tesadüfi değil, sistemseldir ve özellikle Mişer diyalektiyle (özellikle Penza değişkesiyle) ve daha az ölçüde Orta diyalektin Nukrat değişkesiyle karşılaştırıldığında açıkça hissedilir.

Ermeni-Kıpçakça materyalleri, V. V. Radlov'un Mişer diyalektinin Eski Kıpçak temeline dair tezini bir kez daha doğrulamaktadır. En son diyalekt verilerine dayanarak, L. T. Makhmutova da aynı sonuca varmıştır. Tatar edebî dilinde fonetik özelliklerden çok Kıpçak morfolojik özelliklerinin bulunması, Mişer diyalektinin ve Kıpçak dilinin, Tatar dilinin morfolojik yapısının oluşumunda oynadığı olağanüstü rolü göstermektedir. Bu rol, özellikle 20. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdüren Eski Tatar edebî dilinde açıkça görülmektedir (29-34, 35). (Ermeni-Kıpçakçanın) Tatar dilinin Doğu diyalektiyle belirli bir yakınlığı bulunmaktadır (45-94). Bu gerçekler; Kıpçakça konuşan Polovets kabilelerinin, Mişer diyalektinin ve Eski Tatar edebî dilinin (daha az ölçüde Nukrat değişkesi ve Doğu diyalekti) oluşumunda rol oynadığını, Orta diyalektin ise farklı bir Kıpçak diyalektine dayandığını ileri sürmek için zemin hazırlamaktadır. Sviyaga Nehri'nden doğuya doğru gidildikçe Orta diyalektte gerçek Kıpçak-Polovets alt grubunun daha az sayıda biçiminin bulunması ilginçtir (konuşanları coğrafi olarak Tatar nüfusunun ana kütlesinden izole edilmiş olan Nukrat değişkesi hariç).

[117] Kırım-Tatar, Karaim ve Karakalpak dillerinde emir kipini oluşturur (sonuncusunda: {-ayın}).

Elbette, Ermeni-Kıpçakçanın Tatarca veya Tatarcanın Mişer diyalektiyle tamamen aynı olduğunu iddia etmek imkânsızdır. Örneğin, Mişer diyalektinde Ermeni-Kıpçakçada mevcut olan art damak sesi /ɣ/, {-sar} gelecek zaman eki, {-sar} *edi* zorunlu geçmiş zaman yapısı; {-ıptır} duyulan geçmiş zaman (3. teklik formu) eki, dönüşlülük zamirleri olan *kendi, kensi* vb. yoktur. Tersine, Nukrat değişkesinde ise Ermeni-Kıpçakçada görülmeyen tam bir düzleşme, /-oy/ > /-uw/ geçişinin olmaması, mastar eki {-ası}, sahiplik eki {-nenke}, /χ/>/q/ değişimi vb. vardır. Ermeni-Kıpçakça ve çağdaş Tatar edebî dili arasında bir fark görülmektedir: örneğin, Ermeni-Kıpçakçada gelecek zaman sıfatfiili {-ası}, şimdiki zaman biçimi {-a, -ıy}, uzak geçmiş zaman biçimi {-gan} *ide*, geçmiş zamanın tamamlanmamış biçimi {-a} *ide*, gelecek zaman eki {-açak} vb. yoktur. Bu durum, görünüşe göre, çağdaş Tatar edebî dilinin dayandığı orta diyalektin Kıpçak dillerinin ayrı bir alt grubuna ait olması ve Bulgar ve Oğuz dillerinin etkisiyle açıklanmaktadır (Mahmutova, 1971, s. 117).

Eğer farklılıklardan bahsedecek olursak F. E. Korsh, T. I. Grunin, T. Kowalski, J. Deny'nin Ermeni-Kıpçakçaya en yakın olarak kabul ettiği diller, yukarıda belirtilen özelliklere ek olarak, onları Kıpçak-Polovets grubunun dillerinden ayıran başka özel özelliklere de sahiptir. Dolayısıyla, Kumuk dilini diğer Kıpçak ve Kıpçak-Polovets dillerinden ayıran özel özellikler şunlardır: a) bir sözcüğün başında tonsuz /k/ yerine tonlu /g/ bulunması (*kişi* yerine *gişi*), b) patlayıcı-gırtlaksı ve uzun ünsüzlerin bulunması, c) {-aɣan, -egen} sıfatfiili, son sesi düşmüş olan ilgi hâli eki {-nı, -ni}, vd. (Baskakov, 1962, s. 236).

Ermeni-Kıpçakçaya en yakın dil olarak kabul edilen Karaycanın Haliç değişkesinde ön sıra dudak ünlüler /ö, ü/ (onların yerine /i, e/: *ep-* 'öpmek', *yir-* 'yürümek') bulunmayıp /ş/ > /s/ (EK *baş* yerine *bas* 'kafa'), /ç/>/ts/ (EK *aç* yerine *ats* 'aç'), /c/ > /dz/ (EK *can* yerine *dzan* 'ruh, can') değişimleri vardır. Karaycanın Trakay değişkesinde, Ermeni-Kıpçakça geçmiş zaman biçimi *bardıŋ* yerine *bardıy*[120] biçimi kullanılır. Karaim dilinin her iki değişkesinde geniz ünsüzü /n/, isimlerin genitif durum eklerinde kullanılırken damak ünsüzü /ŋ/'yi göstermek için Ermeni-Kıpçakça el yazmalarının yazarları özenli bir şekilde *ng* harf çiftini türetmişlerdir. T. Kowalski'ye göre, bu ayırt edici özellikler daha da fazladır. Örneğin, Ermeni-Kıpçakçada, Karaim /v/ yerine /g/ (Karayca *awzım* yerine *agzım*) daha sık bulunur; Kumanca geniş zaman çekimi *bilirmen* Karaycada gelecek zamanı ifade etmek için kullanılır; Ermeni-Kıpçakçada gelecek zamanı belirtmek için {-sar} (*aytsarlar*) ile biten biçim kullanılırdı, ancak Karaycada bu biçim hiç yoktur. Karaycada; Ermeni-Kıpçakça vb. dillerde kullanılan *barıp edi* gibi geçmiş zaman biçimi de yoktur (Kowalski, 1929, s. LXVIII-LXIX).

Karaçay-Balkar dilinde, Türkçe kökenli sözcüklerde, Ermeni-Kıpçakça damak ünsüz /y/ yerine diş-damak ünsüzü /c/ (*cıyırma* 'yirmi', *col* 'yol') kullanılır; *ts* yanlısı Balkarcada, Ermeni-Kıpçakça {-ɣın} yerine emir kipi {-ggız, -sın}; Ermeni-Kıpçakça *χoşıpmın* yerine geçmiş zaman kipi {-χan} *edi* (*koşχan edi* 'bağlamıştı'); Ermeni-Kıpçakça {-nıŋ, -nuŋ} yerine ismin genitif hali {-nı, -nu}

[120] Musaev'e göre Karaim ve Ermeni-Kıpçak dilleri arasında daha önemli farklar vardır ki, bunlar Türkoloji'de sınıflandırma özellikleri olarak kabul edilir (1964, s. 22).

vd. (Habiçev, 1966, ss. 216-227).

Yukarıdaki dillerin sistematik olarak karşılaştırılmasıyla çok daha fazla ayırt edici özellik ortaya çıkarılabilir.

Dolayısıyla, Kıpçak-Polovets grubundan herhangi bir dilin Ermeni-Kıpçakçaya en yakın olduğu tezinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Örneklerin de gösterdiği gibi, tarihsel açıdan Ermeni-Kıpçakçanın ardıllarından birinin de Tatar dili (ve özellikle de Mişer diyalekti) olduğu düşünülebilir.

Görüldüğü üzere, Türkologlar tarafından daha önce karşılaştırılan dillerin hiçbiri, tıpkı Tatarca ve Ermeni-Kıpçakça arasında böyle bir özdeşlik olmadığı gibi, Ermeni-Kıpçakça ile de tam bir özdeşlik taşımamaktadır. Bu oldukça doğaldır, çünkü iki dilin veya kadim bir dilin herhangi bir modern dille mutlak bir özdeşliği söz konusu olamaz. Ermeni-Kıpçakçayı yalnızca belirli bir modern Türk diliyle ilişkilendirmek için de sağlam bir gerekçe bulunmadığına inanıyoruz. Ermeni-Kıpçakça eserleri; Karaim, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar, Tatar ve Başkurt dillerinin de dâhil olduğu Kıpçak dillerinin bu alt grubunun ortak servetidir.

Kıpçak dillerinin birbirlerine yakınlığını da hesaba katmak gerekir. Dolayısıyla, fiil biçimlerinde yalnızca farklılıklar değil, aynı zamanda ortak noktalar da vardır. Örneğin; Karaçay-Balkar, Nogay, Kumuk, Başkurt ve Kazak dillerindeki fiillerin bildirme kipinin 3. tekil şimdiki zamanının yüklem kategorisi, morfolojik olarak {-dır, -dı} eklerinin eklenmesiyle oluşturulur. Aynı ek, Mişer diyalektinin (12-12; 14-114) Sergaç (50-295), Drojanov (4-16), Çistopol (54-165), Mordva-Karatay (3-131), Penza (26-138), Kuy-Biş (60-210) değişkelerinde, Orta diyalektte (7-113), Eski Tatarcada ve zorunlu bir yapı olmayarak modern Tatar edebî dilinde fiillere gelir: *yazadır, ĭşlidĭr.*

Amaç, istek bildiren {-γalı, -gälĭ} mastarı Kazakçada, Kırgızcada, Karakalpakçada, Eski Tatar edebî dilinde (*Voprosı dialektologii tyurskih yazıkov*, 1960, s. 175) ve Tatar dilinin Doğu diyalektinde (46-35) bulunmaktadır: *ütägälĭ tiyiş, alγalı itäbĭs.*

Mişer diyalekti ile Karayca arasında çok fazla ortak nokta vardır. Örneğin: /ö/ > /e/ (*töyön* > *teven*, *söyäk* > *seväk* 12-11; 14-97; 26-137), /y/ > /dz/ (*dziyıla*, 3-12; 12-11; 51-112), söz başı /y/'nin düşmesi (*üräk* 'kalp'), Haliç diyalektinde /ç/ yerine /ts/ olması, {-mayınça} zarffiili, birinci teklik kişi zamirinin yönelme biçiminin *mana* olması, {-ır} *edim* yapısında geçmiş zaman tamamlanmamış hali, şimdiki zaman çekimindeki şahıs eki {-men} (*alamen*), {-ma} mastar eki vd.

F. E. Korsh, A. E. Krımskıy ve diğerleri gibi büyük Türkologlar acaba neden Tatarcayı Ermeni-Kıpçakçaya yakın diller arasında zikretmemişlerdi? Görünüşe göre, bu veya başka bir çalışmacının üzerinde çalışma yaptığı ("Kıpçak", ç.n.) dil diğerlerini de ona yöneltmişti. Örneğin, o dönemde Kumuk dilini inceleyen F. E. Korsh, Ermeni-Kıpçakçayı onunla; T. Kowalski ise ana dili olan Karayca ile karşılaştırmıştı. Ancak asıl neden, görünüşe göre, bu Türkologların Tatar diyalektleri, özellikle de Mişer diyalekti hakkında, ancak son yıllarda toplanıp büyük ölçüde yayınlanan zengin materyale henüz sahip olmamalarıydı.

Dolayısıyla, A. E. Krımskıy'ın Mişerleri Tatarlaşmış Moğollar olarak görmesi (1930, s. 167) ve J. Deny'nin onları Tipterler ve Başkurtlar ile karıştırması (1921, s. 7) şaşırtıcı değildir. Bazı Türkologlar yalnızca modern edebî dil üzerine olan materyalleri kullanmışlardır, ancak "uzun bir yazı diline sahip diller için eski eserlerden gelen delillerin her zaman önemli olduğu unutulmamalıdır. Eski eserlerden çıkarılan deliller, diyalektlerin delilleriyle bir araya gelince gerçek bir anlam kazanır" (Sevortyan, 1961, s. 22).

Aynı zamanda, Tatar dili ve diyalektlerine aşina olan (örneğin F. Kraelitz-Greifenhorst, A. Gabain, K. Thomsen, H. V. Brand) veya bu dili bilen (V. V. Radlov) gibi araştırmacılar, Tatar dilinin Kıpçak veya Ermeni-Kıpçakçaya yakınlığı konusunda hiçbir şüphe duymamışlardır.

Ermeni-Kıpçakça el yazmalarını yazan yazarların Tatarların günümüzdeki yerleşim yerinden coğrafi olarak uzak olması; özellikle Moğol öncesi dönemde ve Moğol istilası sırasında yaşanan devasa halk göçleri ve sonraki tarihsel olaylar dikkate alındığında Tatar dilinin Mişer diyalektinin Ermeni-Kıpçakçaya yakınlığı tezine karşıt ciddi bir kanıt oluşturamaz. Bu arada; Tambov, Saratov, Volgograd ve Penza bölgelerindeki Mişerler hâlâ atalarının topraklarında yaşamaktadır.

Dolayısıyla, Ermeni-Kıpçakçanın eserleri, Tatar dilinin ve diyalektlerinin, özellikle de Mişer diyalektinin oluşum tarihini geliştirmek ve Türk dilleri arasındaki yerini belirlemek için paha biçilmez bir kaynak teşkil etmektedir. Ermeni-Kıpçakça ve Eski Tatar edebî dilleri arasında sistematik paralellikler kurmak, Tatar edebî dilinin oluşum ve gelişim tarihini ortaya koymak için uygun bir zemin sağlar.

Codex Cumanicus ve diğer Kıpçak eserlerinde ortak olan fonetik-morfolojik biçimler, bir dizi Türkologun (örneğin A. Krımskıy, F. Kraelitz-Greifenhorst ve J. Deny) Ermeni-Kıpçakçanın *Codex Cumanicus*'ta kayda geçmiş Kıpçak diline çok yakın olduğu yönündeki görüşünü destekleyen veriler sunmaktadır. Yani, burada sınırlı bir Ermeni grubu tarafından korunan, *Codex Cumanicus* dönemi Kıpçaklarının diliyle karşı karşıya olduğumuz varsayılabilir.

Ermeni-Kıpçakça el yazmalarının değeri, ses açısından avantajları olan Ermeni alfabesinin araştırmacılara Kıpçak dilinin ses kompozisyonu hakkında, Arap veya Latin harfleriyle yazılmış el yazmalarıyla kıyaslanamayacak kadar daha kapsamlı bir fikir vermesi gerçeğine dayanmaktadır. Arap alfabesi Kıpçakça ünlüleri doğru bir şekilde yeniden yaratmayı zorlaştırıyorken (krş. اوچ, *oç, uç, öç, üç* olarak okunabilir) Ermeni alfabesi /o/'yu /u/'dan, /ö/'yü /ü/'den, /p/'yi /b/'den, /ç/'yi /c/'den kesin bir şekilde ayırır ve art damak sesi /ɣ/* ve /ı/ ünlüsü için harflere sahiptir. Ermeni alfabesinde ünsüz sesleri belirtmek için 32 harfin bulunması, Kıpçak dilinin ünsüz varlığının tüm nüanslarını yansıtabilmemizi sağlar.

Ermeni alfabesinin Latin alfabesine göre bir avantajı da vardır. Bilindiği gibi, *Codex Cumanicus* dar, düz ünlüler olan /i/ ve /ı/'nın varlığını saklamıştır. Ermeni harfleriyle yazılmış metinlerde her iki fonem de karşılığını bulur: /i/ sesi *ini* ‹þ›

* Yazar burada Arap alfabesindeki ﻎ harfini yok saymıştır (ç.n.).

harfiyle, /ı/ sesi ise *ıt* ‹ꞑ› harfiyle gösterilirdi.

Kısaltmalar

b.: Bölüm (Ru. *фонд*)., **en.:** Envanter., **kl.**: Klasör., **MDA**: Merkezî Devlet Arşivi., **MDTA**: Merkezî Devlet Tarih Arşivi., **y.**: Yaprak.

Kaynakça

ABDRAHMANOV, G. A.; ŞUKUROV, Ş. Ş. (1967). *Devonu lugotit Turk. Indeks-lugat*.

ABDULLİN, İ. A. (1971). "Pamyatnaya zapiska" Agopa na armyano-kıpçakskom yazıke (1620). *Sovetskaya Tyurkologiya*, *3*, 118-129.

ABDULLİN, İ. A. (1973). *Armyano-kıpçakskaya epigrafika*. 48-52.

ABDULLİN, İ. A. (1976). "Armjano-kypchakskie teksty iz arhiva F. E. Korsha". *Tatar tele häm ädäbiyatı*, 5, 5-23.

ABİLOV, Ş. Ş. (1960). Konuşma (başlıksız). *Vıstupleniya*, 174-177.

AHMETYANOV, R. G. (1965). "Tatar telendäge -gay//-gäy, -kay//-käy affiksy turında". *Tatar tele häm ädäbiyatı*.

AKBAYEV, Ş. H. (1963). *Fonetika dialektov karaçayevo-balkarskogo yazıka*.

ÄMİNOV, Y. (1958). *Tamırlar*.

ATALAY, B. (1945). *Et-tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

BÄDİGIY, H. (1930). "Tatar ädäbi teleneng baryshy". *Bezneng Yul*, *2*.

BASKAKOV, N. A. (1940). *Nogayskiy yazık i ego dialektı*.

BASKAKOV, N. A. (1962). *Vvedenie v izuchenie tjurkskih jazykov*. Vysshaja shkola.

BATMANOV, İ. A.; ARAGAÇİ, Z. B.; BABUŞKİN, G. F. (1962). *Sovremennaya i drevnyaya Eniseyka*.

BENZİNG, J. (1959). "Classification of the Turkic languages I. Philologiae Turcicae fundamenta. Tomus primus". *Philologiae Turcicae Fundamenta* (C. 1). Franz Steiner.

BOGORODİTSKİY, B. A. (1953). *Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie*.

BOGORODİTSKİY, V. A. (1934). *Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie v svyazi s drugimi tyurkskimi yazıkami*.

Boringı tatar ädäbiyatı. (1963).

BRANDS, H. W. (1971). [Rev. of *Review: An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621. (Bibliotheca Orientalis Hungarica. 11), E. Schütz*, tanıtım yazarı E. Schütz]. *Central Asiatic Journal*, 15/1: 77-78.

BURGANOVA, N. B. (1971). *O nekotorıh arhaiçnıh formah glagola v zakazanskih govorah*.

CAFEROĞLU, A. (1958). *Türk dili tarihi* (C. 1). Edebiyat Fakültesi Basımevi.

CÄLÄY, L. (1938). "Tatar ädäbi teleneng fonetik üseşen kürsätkän kayber faktlar". *Sovet Ädëbiyatı*, 1, 90-91.

CÄLÄY, L. (1953). *Tatar teleneng orfoepik nigezläre*.

CÄLÄY, L. (1954). *Tatar teleneng tarihi fonetikası buyınça materiallar*.

CLAUSON, G. (1962). *Turkish and Mongolian studies*. Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.

DASHİAN, H. V. (1891). *Catalog der armenischen handschriften: İn der KK Hofbibliothek zu Wien* (C. 1, Sayı 1). Mechitharisten-buchdr.

DASHİAN, H. V. (1895). *Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien* (C. 1). Mechitharistenbuchdr.

DASHKEVYCH, J. R. (1965a). "Kipchak Acts of the Armenian law court at Kamenetz Podolsk (1559–1567) as a cultural and historical monument". *Ural-Altaische Jahrbücher*, 36, 292-310.

DASHKEVYCH, J. R. (1965b). "Virmeno-Polovets′ki dzherela z istoriji Ukrajiny". *Naukovo-informatsijnyj Bjuleten' Arkhiv*, 2, 66-73.

Dastanı Babahan (XV. v.). (1963). *Boırngı tatar ädäbiyatı*.

DAŞKEVİÇ, Y. (1969). "Administratıvni, sudovi i finansovi knıgı na Ukrayını v XIII-XVIII ct. (Problematıka, stan i metodyka doslicennya)". *İstorıçni cerela ta yıh vıkorıstannya*, 129-171).

DAŞKEVİÇ, Y. R. (1962). "Armyanskaya kniga na Ukraine v XVII stoleti". *Kniga. Issledovanija i materialy*, 151-155.

DAŞKEVİÇ, Y. R.; TRYJARSKİ, E. (1969a). "Armyano-kıpçakskiy dokument iz Konstantinopolya 1618 g". *Folia Linguistica*, XI, 123-137.

DAŞKEVİÇ, Y. R.; TRYJARSKİ, E. (1969b). "Dogovor N. Torosoviça s L'vov-skimi i Kamenetskimi armyanami 1627 g. Kak pamyatnik armyano-kıpçakskogo yazıka". *Rocznik Orientalistyczny*, 33/1: 77-96.

DENY, J. (1921). *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*. Imprimerie nationale, Éditions E. Leroux.

DENY, J. (1957). *L'Arméno-coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604-1613)*. Otto Harrosowitz.

DENY, J.; Grønbech, K.; SCHEEL, H.; TOGAN, Z. V. (Ed.). (1959). *Philologiae Turcicae Fundamenta*.

DENY, J.; TRYJARSKİ, E. (1964a). *"Histoire du sage Hikar" dans la version armeno-kiptchak*. XXVII/2: 7-61.

DENY, J.; TRYJARSKİ, E. (1964b). "La littérature arméno-kiptchak". *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 2, 805-806.

DMİTRİEV, E. K. (1940). *Grammatika kumıkskogo yazıka*.

DOERFER, G. (1959). "Das krimtatarische". *Philologiae turcicae fundamenta*, 1, 369-390.

DUBİŃSKA, Z. (1961). "Z badań nad psalterzami ormiańskimi w języku kipczackim". *Przeglad Orientalistyczny*, 38/2: 203-214.

DUBİNSKİY, A. İ. (1964). Retsenziya na knigu M. K. Musaeva „Grammatika karaimskogo yazıka". *İzvestija AN SSSR, seriya literaturı i yazıka*, 26, 178.

FASEEV, F. S. (1966). *Kratkij grammaticheskij spravochnik tatarskogo jazyka. Tatarsko-russkij slovar'*.

FEDOTOV, M. R. (1968). "Bulgarskiy yazık i yego otnoşenie k nekotorım finno-ugorskim yazıkam". *Sovetskoe finno-ugrovedenie*, 4, 53-66.

GABAİN, A. von. (1959). "Die Sprache des Codex Cumanicus". *Philologiae turcicae fundamenta*, 1, 46-73.

GAZİZ, G. (1924). *Proishozhdenie tatar i Zolotaja Orda*.

GENİNG, V. F.; Halikov, A. H. (1964). *Rannie bolgary na Volge (Bol'she-Tarhanskij mogil'nik)*. Nauka.

GİL'MANOV, Z. I.; MUHARJAMOV, M. K.; SMYKOV, Y. I.; HALİKOV, A. H.; HASANOV, H. H. (Ed.). (1968). *Istorija Tatarskoj ASSR (s drevnejshih vremen do nashih dnej)*. Tatknigoizdat.

GOBÄY, G. (1961). *Bez üskändä*.

GOSMAN, H. (1966). "Jyrak gasyrlarnyng shigri avazy". *Kazan Utlary*, 12, 126-137.

GRİGORJAN, V. R. (1961). *Aktovye knigi armjanskogo suda g. Kamenec-Podol'skogo, «Istoricheskie svjazi i druzhba ukrainskogo i armjanskogo narodov»*.

GRİGORJAN, V. R. (1963). *Akty armjanskogo suda goroda Kamenec-Podol'skogo (XVI v.)*.

GRØNBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*.

GRUNİN, T. I. (1953). "Pamyantniki polovetskogo yazıka XIV v". *Akademiku V. A. Gordlevskomu k ego 75- letiyu*, 90-97.

GRUNİN, T. I. (1967). *Dokumenty na polovetskom jazyke XVI v. (Sudebnye akty kamenets-podol'skoj armjanskoj obshchiny) [The documents written in the Polovets language of XVIth century (the minutes of the Kamjanets-Podolsk Armenian community)]* (E. V.

Sevortjan, Ed.). Nauka.
HABİÇEV, M. A. (1966). "Karaçaevo-balkarskiy yazık". *Yazıki narodov SSSR*.
HAKOV, V. (1970). "Tsennıy pamyatnik sokrovişçnitsı literaturnogo yazıka". *Kazan Utları*, 3, 151-157.
HALİKOV, A. H. (1966, Temmuz 3). "O proishozhdenii kazanskih tatar". *Sovetskaja Tatarija*.
Häzerge zaman tatar ädäbiy tele. (1965).
HOUTSMA, M. T. (1894). *Ein turkisch-arabisches Glossar*. EJ Brill.
KANDALIY, G. (1960). *Şigır'lär*.
KASIYMOV. (1964). *Gomer ike kilmiy*.
KATANOV, N. F. (1903). *Opıt issledovaniya uryanhayskogo yazıka*.
Kazan utları (C. 1). (1968).
KİYEKBAYEV, C. G. (1958). *Başkort teleneng fonetikahı*.
KOWALSKİ, T. (1929). *Karaimische texte im Dialekt von Troki*.
KRIMSKIY, A. E. (1930). *Tyurky yıh movı ta lıteraturı. 1. Tyurski movı*.
KURYSHZHANOV, A. (1956). *Formy i znachenija padezhej v jazyke Codex Cumanicus*.
LEWİCKİ, M.; KOHNOWA, R. (1957). La version turque-kiptchak du "Code des lois des Armeniens polonais" d'apres le ms. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum. *Rocznik Orientalistyczny*, *XXI*.
M. GALİ, Nähcel-feradis (1358). (1963). *Borıngı tatar ädäbiyatı*.
MACLER, F. (1908). *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque nationale*. Imprimerie nationale.
MAHMUTOVA, L. T. (1971). *O nekotorıh etniçeskih komponentah tatarskogo na-roda po dialektnım dannım*.
MÄHMÜTOV, H. (1969). "Koman mädjmugasyndagy tabyshmaqlar". *Kazan Utlary*, 11, 157-164.
MENGES, K. H. (1968). *The Turkic languages and peoples: An introduction to Turkic studies* (C. 42). Otto Harrassowitz Verlag.
MİKAELJAN, V. A. (1965). *Istorija Armjanskoj kolonii v Krymu*.
MOLİTOR, J., & ASSFALG, J. (1962). *Armenische Handschriften (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland bd. VI)*. Franz Steiner.
MUHAMEDOVA, R. G. (1971). *Osnovnye etnicheskie komponenty v sostave tatar-misharej po dannym etnografii*. 119-123.
MUSAYEV, K. M. (1964). *Grammatika Karaimkogo jazyka—Fonetika i Morfologija [A grammar of the Karaim language: Phonology and morphology]*. Nauka.
NÄCİP, Ä. (1957a). "Tatar ädäbiyatınıng häm ädäbi teleneng kayber onıtılgan yazma istälekläre turında". *Sovet Ädëbiyatı*, 12, 77-88.
NÄCİP, Ä. (1957b). "XIV yöz şagıyre Säyf Sarai häm anıng zamanı". *Sovet Ädëbiyatı*, 4, 92-99.
NÄCİP, Ä. (1971). Urtak Häzinä. *Kazan Utları*, 2, 173-177.
NADİROV, I. N. (1965). *Tatar halık cırları*.
NİKOL'SKİJ, N. V. (1919). *Polovcy i tatary*. 5-6.
PRİTSAK, O. (1959). "Das Kiptschakische". *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 1, 74-87. Franz Steiner Verlag Wiesbaden.
RADLOV, V. V. (1884). "O jazyke kumanov. Po povodu izdanija kumanskogo slovarja". *Prilozheniye k XLVIII tomu Zapisok Imperatorskoy Akademii nauk*, 52-53.
RÄHİM, G., & GAZİZ, G. (1927). *Tatar ädäbijaty tarihy (1 dzild. Boryngy däver. Ikenche bylek)*.
RÄSÄNEN, M. (1955). *Materialy po istoricheskoj fonetike tjurkskih jazykov*. Inostrannoj literatury.
REYCHMANN, J. (1971). "Badania nad jezykiem ormiansko-kipczackim i dziejami ormian polskich". *Przeglad Orientalistyczny*, 1, 61-71.
ROSZKO, K. (1958). *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. T. 3, Katalog*

rękopisów ormiańskich i gruzińskich (C. 3).

SAFARGALİEV, M. G. (1951). "Odin iz spornyh voprosov istorii Tatarii". *Voprosy istorii*, 7, 75-80.

SAMOJLOVİCH, A. N. (1927). K istorii krymsko-tatarskogo literaturnogo jazyka. *VNOT*, *7*.

SCHÜTZ, E. (1961a). "An Armeno-Kipchak Print from Lvov". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 13(1/2): 123-130.

SCHÜTZ, E. (1961b). "On the transcription of Armeno-Kipchak". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 12(1/3), 139-161.

SCHÜTZ, E. (1962). "Armeno-Kipchak Texts from Lvov (AD 1618)". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15(1/3), 291-309.

SCHÜTZ, E. (1963). "Notes on the Armano-Kipčak Script and Its Historical Background". *Aspects of Altaic Civilisation*, 145-154. The Hague.

SCHÜTZ, E. (1968). *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*. Akademiai Kiado.

SCHÜTZ, E. (1971). "Armeno-Kiptschakische Ehekontrakte Und Testamente". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 24/3: 265-300.

SEREBRENNİKOV, B. A. (1956). "O nekotorıh sledah vliyaniya finno-ugorskogo yazıkovogo substrata v yazıke kazanskih tatar". *Akademiku V. V. Vinogradovu k yego 60-letiyu. Sbornik statey*, 214-224.

SEVORTYAN, E. V. (1961). "Sovremennoe sostoyanie i nekotorıe voprosı istoriçe- skogo izucheniya tyurkskih yazıkov v SSSR". *Voprosı metodov izuçeniya isto-rii tyurkskih yazıkov*.

SİMONİ, P. (1908). *Pamyatniki starinnoy russkoy leksikografii po russkim ruko-pisyam XIII—XVIII stoletijy Vıp. 3. Polovetskiy i Tatarskiy slovariki.*

SMİRNOV, A. P. (1948). *Zakljuchitel'nye slova // Proishozhdenie kazanskih tatar: Materialy sessii otdelenija istorii i filosofii AN SSSR, organizovannoj sovmestno s institutom jazyka, literatury i istorii Kazanskogo filiala AN SSSR, 25—26 aprelja 1946 g. V g. Moskve (po stenogramme)*. Tatgosizdat.

SMİRNOV, A. P.; Kornilov, G. E. (1971). Voprosy jetnogeneza tjurkojazychnyh narodov Srednego Povolzh'ja. *Istoria i kul'tura chuvashskoj ASSR*, 1, 481.

Sovremennıj literaturnıy Tatarskiy yazık. (1969).

ŞÇERBAK, A. M. (1970). *Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov*.

TENİŞEV, E. R. (1970). Mesto kıpçakskogo (polovetskogo, kumanskogo) i peçenejskogo yazıkov sredi sovremennıh tyurkskih yazıkov. *"Izvestiya AN Kazahskoy SSR", seriya obşçestvennıh nauk*, *5*.

THOMSEN, K. (1959). "Das Kasantatarische und die westsibirischen Dialekte". *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 1, 421. Franz Steiner.

TRYJARSKİ, E. (1960). "Ze studiow nad rekopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich". *Rocznik Orientalistyczny*, 23/2, 7-55.

TRYJARSKİ, E. (1968a). *Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises (A-H)* (C. 1).

TRYJARSKİ, E. (1968b). *Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises (J-K)* (C. 2).

TRYJARSKİ, E. (1969). *Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises (X-O)* (C. 3).

TRYJARSKİ, E. (1972). *Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises (P-Z)* (C. 4).

TUKAY, G. (1955). *Äsärlär*.

V. KRAELİTZ-GREİFENHORST, F. (1912). "Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 26, 307-324.

Voprosı dialektologii tyurskih yazıkov. (1960).

VOROB'EV, H. İ.; Hisamutdinov, G. M. (Ed.). (1967). *Tatary Srednego Povolzh'ja i Priural'ja*.

VRADİY, N. F. (1963). Istoçnikovedçeskiy analiz aktovıh knig TSGIA USSR v gor. L'vove (K istorii armyanskih poseleniy na Ukraine). *Voprosı Arhivovedeniya*, 4, 58-60.

Yazıki narodov SSSR (C. 2). (1966).

YEGANYAN, O. S. (1962). Ob odnom armyano-kıpçakskom grammatiçeskom posobii XVI v. *Voprosı Yazıkoznaniya*, 151-153.

YEGANYAN, O. S., Zeytunyan, A., & Antabyan, P. (1965). *Katalog rukopisey Matenadarana im. M. Maştotsa* (C. 1).

ZAKİEV, M. (1966). Tatarskij jazyk. İçinde *Jazyki narodov SSSR (T. II. Tjurkskie jazyki)* (C. 2). Nauka.

ZALYAY, L. (1948). "K voprosu o proishojdenii kazanskih tatar (po materialam yazıka)". *Proishojdenie kazanskih tatar*, 81-89. Tatgosizdat.